

Bárd Károly

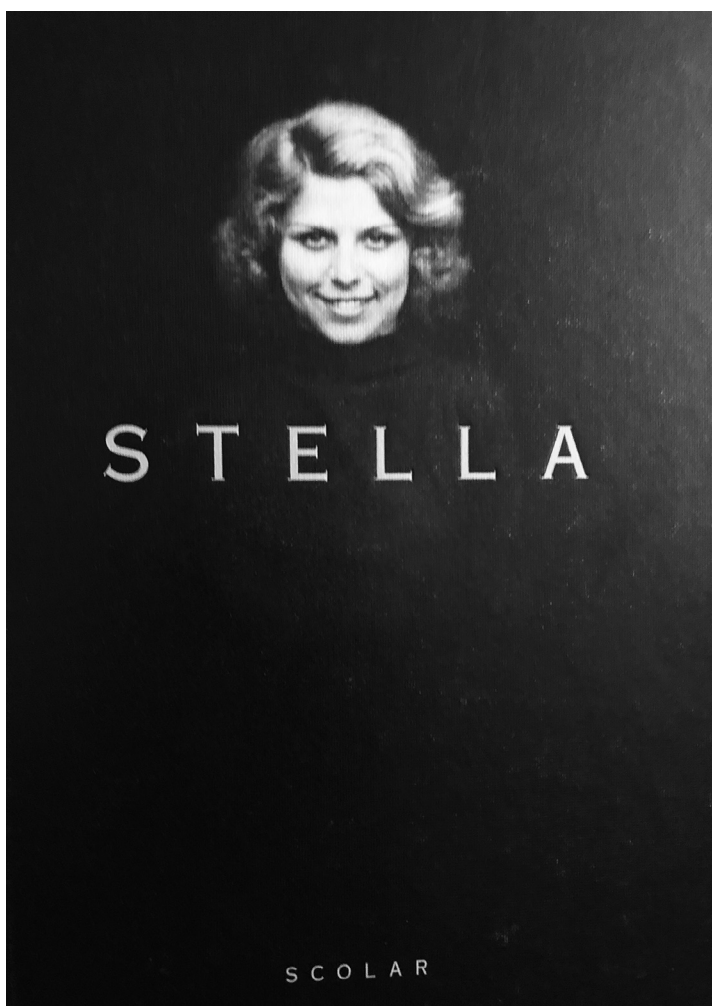
Ki írhat a zsidó kollaborációról?

Töprengések Takis Würger Stella című regénye ürügyén

Bármennyire is fájdalmas, a holokausztra emlékezve nem kerülhető meg a zsidók, illetve közülük egyes személyek felelőssége a katasztrófa bekövetkeztéért. Igaz, szólnak érvek a hallgatás mellett is. Mert értelmes-e, egyáltalán megengedhető-e akár említeni is a zsidók közreműködését, amikor nem csak a németek, de csatlósai és akiket leigáztak – az ukránoktól, a balti népeken, a lengyeleken és magyarokon át, a hollandokig és a franciákig – mind részt vettek megsemmisítésükben. *Európa a zsidók ellen* – ezzel a címmel jelent meg Götz Aly monográfiája a zsidó népiirtásról és annak előzményeiről.¹ A kör azonban szélesebb: voltak cinkosok Európán kívül is. Ezek után kinek van joga egyáltalán a zsidók felelősségéről beszélni? A gyilkosok népe bizonyára nem mondhat ítéletet. „Azt, hogy az áldozatok maguk is bűnösök, alig merjük kimondani – írja Bernhard Schlink –, mert szenvedésük szörnyűsége torkunkra forrasztja a vádoló szavakat”.² Schlink *valamennyi áldozatról* szól: a zsidó népről, mindazokról, akik nem tanúsítottak ellenállást, akik nem szegültek szembe. Sok német ezzel mentegette magát: ha ők nem lázadtak, mikor pedig az életükről volt szó, és nem volt veszítenivalójuk, miért kellett volna nekünk ellenállnunk?

Az, hogy a zsidók nem álltak ellen, valóban csak a vétkesek önigazolását szolgálhatja. De ezt félretéve és tovább tépelődve azon, hogy miképp pusztulhattak el milliók, eljutunk az egyéni felelősség kérdéséhez *az üldözött népen belül*: kinek milyen szerepe volt abban, hogy a zsidóság – néhány kivételtől eltekintve – hagyta, hogy marhavagonokba és aztán a gázkamrákba tereljék? Daniel Kehlmann tándramájában („Az elveszettek utazása”³) felvonultatja a holokausztért felelősök közül a meggyőződéses, primitív fajgyűlölő náci és a zsidók megsemmisítéséből hasznot húzó, számító cinikust egyaránt. Szerepel a drámában a bűnösök között

a romlott kubai diktátor a korrupt apparátusával együtt; mellettük felbukkannak az amerikai és a brit politikai élet és diplomácia vezetői. A gonoszság, a közöny, az önzés és a megalkuvás együttthasaként kénytelen az ezer reménykedő német zsidót szállító St. Louis gőzös Hamburgba visszafordulni. De a drámában megjelennek – finoman, tapintatosan megrajzolva – a zsidók közül azok,

Takis Würger: Stella

Berlin Levetzowstrasse: az egykori zsinagóga. A náci hordáknak 1938. november 9-én nem sikerült teljesen leégetniük. Még három éven keresztül imaházként működött. Ekkor „alakították át” táborrá, ahol a nácik a berlini zsidókat gyűjtötték össze

akik maguk is hibáztathatók azért, hogy a holokausztban annyian odavesztek: az öntelt, becsvágyó jogász, a Jewish Joint Distribution Committee ügyvédje, az utasok közül pedig a többiek által tisztelt Spanier doktor, a tekintélyes orvos, aki különben is tartja magát szerencsétlen sorstársainál. Ő az, akit a hajó kapitánya közvetítésre kér fel, mert kell valaki az *övéik* közül, akiben az utasok megbíznak.

A kapitány azokat a tisztességesebb németeket képviseli, akik undorodtak ugyan a náciktól, együttéreztek az üldözöttekkel, ám mégsem tettek meg mindent értük, utóbb azzal mentegelve önmagukat, hogy nem hősnek születtek. Spanier doktor pedig teljesíti megbízatását: amikor a helyzetük kilátástalansága feletti elkeseredésükben néhányan a hajó megszállását tervezik, ő az, aki visszatartja és megpróbálja meggyőzni őket, hogy erőszak nélkül is van remény a túlélésre. Utóbb pedig orvosként ő dönt arról, hogy a westerborki tranzitlágerből – a mintegy százezer idehurcolt zsidóból hatezren élnek túl a háborút – kit deportálnak a haláltáborokba és ki az, aki még haladékos, mert állapota miatt nem szállítható. Spanier doktor – mint a darabban fellépők többsége, valóságos személy, túlélte a soát, szülővárosában, Düsseldorfban újraindította praxi-

sát – csupán a szereplők egyike. És Kehlmann a zsidó kollaboráció kérdését igen kíméletesen érinti. Aki nem ismeri a zsidó tanácsokat, a rendőröket és más előjárókat, valamint a táborok „VIP foglyait” (Hermann Langbein) ért vádak, talán nem is érzékeli, hogy Kehlmann itt finoman a tettes-áldozatok felelősségét veti fel. De talán nem egyedül tapintata magyarázza, hogy a kritika nem róta meg Kehlmannat azért, mert osztrák-németként szóba hozta a zsidók felelősségét. Ő ugyanis „közülük való”: amit *F* című regényét⁴ olvasva csak sejtettünk, azt Kehlmann a közelmúltban nyilvánosan megerősítette. „Hogy az apám a »harmadik birodalmat« túlélte, azt egészen valószínűtlen véletlenek sorozatának köszönhettem; ha ezek nincsenek, én most nem lennék itt” – mondta a Bruckner fesztivál megnyitáskor Linzben, a mauthauseni láger egyik melléktáborának szomszédságában, ahová apját deportálták.⁵

*

A St. Louis gőzös utasai közt volt a zenész Manfred Kübler, ő is kénytelen volt Németországba visszatérni. Huszonegy éves, amikor családjával együtt Auschwitzban meggyilkolják. Csak felesége mene-

**Emléktábla az egykori zsidó idősek otthona helyén.
1942. november 14-én a Gestapo gyűjtőtáborrá alakította át.
Több tízezer berlini zsidót innen deportáltak
Theresienstadtba és Auschwitzba**

kül meg, Stella Goldschlag, az ő lelkén több száz zsidó társának halála szárad. A Gestapo azzal hitegeti, hogy szüleit megkíméli a haláltól, ha ennek fejében felkutatja és kezükre juttatja a bujkáló berlini zsidókat. Stella Goldschlag elfogadja az ajánlatot, mikor pedig szüleit mégis deportálják, a szörnyű kínzások hatására továbbra is vadászik a rejtőzködő zsidókra. A háború után egy szovjet katonai bíróság tízévi fegyházra ítélte, majd 1957-ben ben Nyugat-Berlinben ugyanezt a büntetést szabták ki rá. Nyomban szabadlábra helyezték, mert a szovjet bíróság által kiszabott és letöltött büntetést beszámították.⁶ Stella Goldschlag kikeresztelkedett és bevallottan antiszemita lett. Hetvenkét éves korában, Freiburg városában vízbe fojtotta magát. Lánya, aki megszakította kapcsolatát anyjával, 1967-ben Izraelbe költözött.

2019-ben Takis Würger, a Spiegel sikeres fiatal újságírója egy fikatív szerelmi történetbe ágyazva idézte fel a bujkáló zsidók körében csak „ragadozóként” vagy „szőke méregként” emlegetett és rettetett Stella életének tizenkét hónapját, az 1942-es évet.⁷ Würger első regényével (*Der Club*) berobbant a német irodalomba, és talán a siker kábította el: olyan területre merészkedett, amelyre németként lépni kockázatos. Pedig nyilván ismerte Kehlmann intelmét: aki a holokausztot választja témául, annak csak nagyon jót szabad írnia; ez minden szerző irodalmi, de még inkább morális kötelessége.⁸ a kiadó egyébként éppen Kehlmann elismerő soraival rek-

lámozta a regényt. „Würger valami tébo-lyultra vállalkozott: elmondani az elmondhatatlant – áll a könyvborítón. – Az ember székszissel ül le e könyvhöz, majd feszülten, borzadva olvassa, és mikor befejezi, csodálat tölti el.”

A német kritikusok többsége nem osztotta Kehlmann ítéletét. „Az elmondhatatlan elmondásának örült kísérlete” csak féligazság – írja a Süddeutsche Zeitung hasábjain Fabian Wolff. „Ez nem az a könyv, amely merészen átlépi a határokat, nem is az, amely minden kockázatot ügyesen megkerül, hogy eljusson az »elmondhatatlanhoz«.” Nem, ezt a könyvet szerzőjének „a literatúra, az irodalmi megjelenítés és a történelem problémái iránti totális érzéketlensége jellemzi. A könyv bosszantó, sértő, valóságos bűn. Ezt a regényt még Stella Goldschlag sem érdemelte meg.”⁹ Würger könyve egyáltalán nem az elmondhatatlanról, azaz a zsidók tömeges megsemmisítéséről szól – olvashatjuk Carsten

Otte tollából, aki Kertész Imre és Claude Lanzmann munkáit ajánlja a szerző és Kehlmann figyelmébe.¹⁰ Kehlmann aztán elmagyarázta, miért tett neki a regény. „Stella Goldschlagról eddig nem tudtam – nyilatkozta –, ezért minden bizonynyal másképp érzékelttem a könyvet, mint azok, akik a valóságos Stella történetét ismerték. Tény, a regény nem vethető össze Sebald vagy Kertész mesterműveivel, de azért nem érdemli meg, hogy esztétikailag, vagy morálisan elátkozzák. [...] És végső soron – zárul Kehlmann reakciója – a »Harmadik Birodalomról« is lehet különböző nyelvi síkokon és eltérő megközelítésből írni.”¹¹

*

Kehlmann szerint Würger nagyon tud írni, született tehetség.¹² a német kritikusok zöme ezt is kétségbe vonta. Borzalom gyermekét stílusban előadva,¹³ náci mókázás előre gyártott figurákkal,¹⁴ holokauszt-giccs,¹⁵ irodalmi szélhámosság¹⁶ – íme, néhány példa a recenzorok véleményéből. De a bírálatokból érződik, hogy az alapvető probléma nem Würger művészi kvalitásaival van. Ezt támasztja alá, hogy Németország határain kívül elismeréssel fogadták a könyvet. „A regény jól megszerkesztett, józan, szerzője nem ítélkezik és híján van minden *voyeurs*égnek – így a Bulles de Culture-ben megjelent recenzió.¹⁷ Ha érték is bírálatok Würger könyvét, úgy ez inkább a németországi lesújtó kritikák

Emlékmű a zsidó idősek otthona helyén (Berlin Grosse Hamburger Strasse)

ismertetésében merült ki.¹⁸ Illetve azt rótták fel szerzőjének, hogy nem is kísérli megfejteti, miképp volt képes Stella együtt élni az árulással,¹⁹ hogyan élhette hétköznapjait, miközben sokak halála terhelte lelkét.²⁰ Mindenképp figyelemre méltó, hogy a Jüdische Allgemeine újságírója szerint Würger „teljeséggel eleget tesz azoknak a követelményeknek, amelyeket Kehlmann támaszt a szerzőkkel szemben, ha a holokausztról írnak. Halkan, hitelesen, sőt kíméletlenül, de egyben empátiával, mindenféle hatásvadászatot és harsányságot kerülve írja le [...] Stella Goldschlag történetét, aki a felfoghatatlan áldozata lett, és aki aztán másokkal szemben követett el olyasmit, ami felfoghatatlan.”²¹

A magyar kiadás fordítója, Bán Zoltán András badarságnak, „amolyan német dolognak”²² tartja Kehlmann intelmét, hogy a holokausztról csak nagyon magas színvonalon szabad írni, mondván, ez minden szerző irodalmi és morális kötelessége. És Bánnak valószínűleg igaza van. A németországi heves visszautasítás oka nem Würger írói gyenge-

ségében keresendő (bár tény, hogy a jól bevált újságírói fogások és a másoktól kölcsönvett stílusbeli és szerkesztési ötletek nem javítják a könyv minőségét²³). A háttérben jóval súlyosabb dilemmák feszülnek: hogyan teremthető művészet a náci kor morális romlottságából; miképp lehet a nemzeti szocializmusról, a holokausztról és kivált a zsidó kollaborációról írni, ha az ember német?

*

Würgert bátoríthatta az is, hogy az 1990-es évek elején már született irodalmi mű Stella életéről német származású szerző tollából,²⁴ és annak fogadtatása – legalábbis Németországban – pozitív volt.²⁵ Csakhogy Wyden zsidó, műve pedig inkább tényfeltáró regény és egyben életrajz- önéletrajz: egyebek mellett ismerteti a zsidók jogfosztásának stációit és a menekülés lehetőségeit a náci Németországból. Akárcsak Stella Goldschlagot, őt is a zsidók számára létrehozott iskolába száműzték, itt lettek

**A berlini zsidók első csoportja
úton a megsemmisítő táborok felé**

osztálytársak és lett a szépséges Stella Wyden serdülőkori szerelmének tárgya. Wyden családja rendelkezett az anyagi eszközökkel és kapcsolatokkal – nem úgy, mint Stella szülei –, és így idejében elhagyhatta a náci Németországot. A háborút követően kutatni kezdte a szovjet hadbíróóság által elítélt Stella történetét, kifaggatta őt, és tanúkkal is készített interjúkat. 1992-ben jelent meg könyve *Stella – Egy asszony igaz története gonoszról, árulásról és túlélésről Hitler Németországában* címmel. És amire Würger feltehetően nem számított: éppen Wyden *Stellájával* összevetve kárhozzátja a kritika az övét. „Aki valóban meg akarja ismerni Stella Goldschlag történetét, annak Wyden művét ajánlom – írja Birgit Franchy. – Ő évtizedeken át kutatta Stella történetét, és aki könyvét elolvassa, az nem kerülheti el, hogy elgondolkodjék a bűnről, arról, hogy ki az áldozat és ki a tettes, és hogy van-e feloldozás a bűn alól. [...] Würger jobban tette volna, ha annyiban hagyja.”²⁶

De Kehlmann szerint nem kizárólag egyetlen holokauszt-ábrázolás lehetséges. Ezzel talán arra is utalt, hogy a holokauszthoz való viszonyulás generációnként eltérő. Würger kiadója is ezt hozza fel szerzője védelmében. „Ez a könyv negyven évvel ezelőtt nyilvánvalóan nem jelenhetett volna meg. De minden nemzedék megtalálhatja, és meg is kell találnia saját viszonyulását ehhez a történelmi anyaghoz.”²⁷ „Nekünk, akik közvetlenül utána születünk, a náci korszak mindig része volt a jelenünknek – mondta Jo Lendle, a Hanser Kiadó főnöke. A fiatalabbak számára mindez már történelem, és ezzel változnak az ábrázolás, a regényként megformázás és recepció kérdései, noha a mélyben húzódó kérdések a bűnről, az erkölcsről és az egyéni döntésekről változatlanok.”²⁸ a holokauszt hosszú ideig valóban nem lehetett tárgy a szórakoztató iroda-

lomnak. De miért is ne törhetné meg a tabut a harmincas éveiben járó Würger? Az övé már nem a gyilkosok, a támogatók, a zsidók jogfosztásából hasznot húzó „társutasok” nemzedéke. Koruknál fogva az sem róható fel nekik, hogy megtűrték maguk között a gyilkosokat és azokat, akik asszisztáltak a népirtáshoz. Csakhogy a kései születés felelősséggel is jár. Kilenc évtizeddel a náci hatalomátvétel után elhal a kollektív emlékezet azon szelete, amelyet a kortársak beszámolója, a gyermekeknek és unokáknak való átadás gesztusa táplál. „A német állam identitása számára döntő emlékezetkultúráról leválik mindaz, amit a családon belül az egyik nemzedék a másiknak továbbad” – írja Tanya Lieske. „Kiapad a forrás, amely erőt ad az irodalomnak, hogy megrázzon, hogy megértesse és elfogadtassa az ambivalenciákat, az ellentmondásokat. Ez pedig a „náci diktatúráról szóló beszámolók kulturális és művészi profanizálásának veszélyét hordozza magában.” *A holocaust light* műfaja már terjed, de szerencsére – írja Lieske – ezekből alig jelent meg valami német fordításban. Itt a közvélemény még nem áll készen a holokauszt-giccs befogadására, köszönhetően egyebek között a német kritikusoknak, akik Würger sem kímélték. „Mert ahol a szóbeli hagyományozásnak vége, ott az irodalom egyik kiemelkedő feladata, hogy emlékezetünket ébren tartsa mindazzal, amit a minőségi elbeszélő-művészet nyújtani képes.”²⁹

*

Würger persze tisztában van azzal, hogy németként a holokausztról – és mindennek tetejében a zsidó kollaborációról – írni nem kockázatmentes. Mert Stella története azt sugallhatja, hogy volt zsidó, aki tán még a náciénál is gonoszabb volt. És a végén majd a németek tartanak előadást a zsidóknak, hogy milyen szörnyűséges is volt ez a holokauszt. Talán ezzel magyarázható, hogy Stella egy évét a nő által megbabonázott ártatlan, naiv svájci ifjúval (ő aztán igazán semleges!) mesélteti el.³⁰ De annak is

szükségét érzi, hogy már az elején jelezze: ő azok közé tartozik, akik e kényes területre beléphetnek. Mert ő is az áldozatok utóda: regényét dédapja emlékének ajánlja, akit a náciok fogyatékosnak ítélték és a T4-nek elkeresztelt titkos terv keretében elgázósítottak. Ezzel nincs egyedül: még Götz Aly is, akinek pedig tényleg nincs oka „igazolásra”, szükségét érezte, hogy *Faj és osztály* című tanulmánygyűjteményének főoldalán tudassa az olvasóval: nagybátyját a náciok a meleget sújtó büntetőtörvény alapján börtönbe zárták.³¹ A felhatalmazás igazolásának kényszerét feltehetően a büntudat szüli, a náci, a náci-szimpatizáns és a „társutas” felmenők tettei feletti szegyenérzet. A metaforikus (és nem morális) értelemben vett felelősségről van itt szó. „Minden nemzedéket – egyszerűen azért, mert a történelmi kontinuumba születik bele – terheli az apák bűne, mint ahogy az utódok részesei az elődök tettei feletti áldásnak.”³² Ám a holokausztról író német szerzők hivatkozásait őseik mártíriumára nemcsak feleslegesnek (miért ne tárgyalhatná a soát a harmincas éveiben járó Würger, aki nem tartozik erkölcsi felelősséggel, ha az, amit ír, jó irodalom?), de disszonánsnak is érezzük. Mert elfedni látszik a tény, hogy a fogyatékosokat és a meleget azért üldözték, hogy az „értéktelenektől” megtisztított élet- és nemzőképes németiség sikeres legyen az ősellenség, a zsidók megsemmisítésében.³³

JEGYZETEK

- ¹ Götz ALY, *Európa a zsidók ellen 1880–1945*, Budapest, L'Harmattan, 2020.
- ² Bernhard SCHLINK, *Recht-Schuld-Zukunft = Uő., Vergangenheitsschuld und gegenwärtiges Recht*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2002, 35.
- ³ Daniel KEHLMANN, *Die Reise der Verlorenen = Uő., Vier Stücke*, Hamburg, Rowohlt Taschenbuch Verlag, 2021, 195–285.
- ⁴ Daniel KEHLMANN, *F*, fordította FODOR Zsuzsa, Budapest, Magvető, 2015.
- ⁵ Daniel KEHLMANN, *Es ist erst geschehen*, Die Zeit, 2018/38. (szeptember 13.), 44–45.
- ⁶ Az újbóli eljárás a német jog szerint nem sértette a „ne bis in idem” elvét, mert csak belföldi bíróság ítélete zárja ki az eljárást ugyanazon cselekmény miatt. Ld. KLEINKECHT/MEYER *Strafprozessordnung: Beck'sche Kurz-Kommentare*, München, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1991, 43.
- ⁷ Takis WÜRGER, *Stella*, München, Hanser Verlag, 2019. Magyarországon a regényt még ugyanebben az évben Bán Zoltán András fordításában a Scolar Kiadó jelentette meg.
- ⁸ Eine wichtige Debatte. Philipp PEYMAN ENGEL, *Der Schriftsteller Takis Würger über die Kritik an seinem Roman*

»Stella« und den Vorwurf des Schoa-Kitsches, Jüdische Allgemeine, 2019. január 16.

<https://www.juedische-allgemeine.de/kultur/eine-wichtige-debatte/>

- ⁹ Fabian WOLFF, *Ein Ärgernis, eine Beleidigung, ein Vergeben*, Süddeutsche Zeitung, 2019. január 11. <https://www.sueddeutsche.de/kultur/takis-wuerger-stella-goldschlag-rezension-buchkritik-1.4282968>
- ¹⁰ Carsten OTTE, *Takis Würgers "Stella": Ein Fall literarischer Hochstapelei*, Die Tageszeitung, 2019. január 14. <https://taz.de/Takis-Wuergers-Stella/!5563177/>
- ¹¹ Alexander CAMMANN, *Wie kam es zu diesem Buch?*, Die Zeit, 2019/4. (2019. január 17.) <https://www.zeit.de/2019/04/hanser-verlag-takis-wuerger-versaemnisse> Említést érdemel, hogy a Jüdische Allgemeineben megjelent írás elismerően szólt a regényről: „Würger hitelesen, sőt kíméletlenül, ám sohasem empátia nélkül, minden hatásadászatot és ferdítést kerülve mondja el Stella történetét, aki áldozata és egyben elkövetője a felfoghatatlannak.” Ld. PEYMAN ENGEL, *i. m.*
- ¹² CAMMANN, *i. m.*
- ¹³ Jan SÜSELBECK, *Schuldig, jeder auf seine Art*, Zeit online, 2019. január 12. https://www.zeit.de/kultur/literatur/2019-01/takis-wuerger-stella-roman-kritik?utm_referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F
- ¹⁴ Christoph SCHRÖDER, *Eine Nazischnurre mit Fertigfiguren*, Deutschlandfunk, 2021. április 4. https://www.deutschlandfunk.de/takis-wuerger-stella-eine-nazischnurre-mit-fertigfiguren.700.de.html?dram:article_id=437969
- ¹⁵ Tanya LIESKE, *Wo beginnt der Holocaust Kitsch?*, Deutschlandfunk, 2019. január 14. https://www.deutschlandfunk.de/takis-wuergers-roman-stella-wo-beginnt-der-holocaust-kitsch.700.de.html?dram:article_id=438309
- ¹⁶ Carsten OTTE, *Ein Fall literarischer Hochstapelei*, taz, 2019. január 14. <https://taz.de/Takis-Wuergers-Stella/!5563177/>
- ¹⁷ <https://bullesdeculture.com/critique-avis-livre-stella/>
- ¹⁸ Ld. például a D. C.-vel jelölt szerző értékelését a Clarin című folyóiratban: https://www.clarin.com/cultura/libro-judia-ayudo-nazis-genera-grieta-alemania_0_X9vNCe-ADF.html, vagy Magyarországon VÁNDOR Éva recenzióját: https://hvg.hu/kultura/20190606_holokauszt_irodalom_stella_goldschlag_takis_wurger.
- ¹⁹ VÁNDOR, *i. m.*
- ²⁰ Karine FLÉJO irodalmi blogja: <https://leschroniquesdekoryfee.wordpress.com/2020/12/21/stella-takis-wurger/>.
- ²¹ Philipp PEYMAN ENGEL, „Eine wichtige Debatte”: *Der Schriftsteller Takis Würger über die Kritik an seinem Roman »Stella« und den Vorwurf des Schoa-Kitsches*, Jüdische Allgemeine, 2019. január 16. <https://www.juedische-allgemeine.de/kultur/eine-wichtige-debatte/>
- ²² VÁNDOR, *i. m.*
- ²³ Ezekre a gyengékre ld.: SÜSELBECK, *i. m.*
- ²⁴ Peter Wyden *Stella* című regénye 1992-ben jelent meg angol nyelven (*Stella: One Woman's True Tale of Evil, Betrayal and Survival in Hitler's Germany*, New York, Simon & Schuster, 1992), majd egy évre rá kiadták németül (Göttingen, Steidl Verlag, 1993).
- ²⁵ Wydent az a vád érte, hogy menti Stella Goldschlagot és hibáztatja a berlini zsidóságot, amiért hagyta magát

lemészárolni, ahelyett hogy idejében menekült volna. „Ha Stella, a »ragadozó« kollaboráns és a több millió zsidó birkaként közreműködött önnön halálában, úgy a »kollaboráció« fogalma értelmét veszti” – írja Irving ABRAHAMSON a Chicago Tribune 1993. január 3-i számában. A New York Times 1993. január 24-i számában közölt olvasói levél szerzője (Ernest Gunter FONTHEIM) ugyancsak Stella iránti elfogultsággal vádolta Wydent. Volt, aki azt hányta a szemére, hogy találkozásukkor nem ölte meg Stellát, mások pedig felszólították, hogy adja ki számukra a nő címét (Birgit FRANCHY, *Stella – seichtes Liebesroman zu schwerem Stoff*, Movie, 2019. február 13. <https://movieaachen.de/stella-roman-wuerger>).

²⁶ FRANCHY, *i. m.*

²⁷ Lothar MÜLLER, *Ein Autor muss sich den Geistern stellen, die er ruft*, Süddeutsche Zeitung, 2019. január 19. <https://www.sueddeutsche.de/kultur/takis-wuerger-stella-kritik-nationalsozialismus-1.4293583>

²⁸ CAMMANN, 2019.

²⁹ LIESKE, 2019

³⁰ Antonia BAUM, *Nazi, Drogen, Grandhotels*, Zeit online, 2019. január 16. <https://www.zeit.de/2019/04/stella-roman-nationalsozialismus-juden-takis-wuerger>:

³¹ Götz ALY, *Rasse und Klasse: Nachforschungen zum deutschen Wesen*, Frankfurt am Main, S. Fischer, 2003. Aly azért hozzát teszi, hogy a nagybácsi nem volt vérrokon, „csak” beházasodott a családba, és talán éppen börtönbüntetésének köszönhető, hogy megélte a háború végét.

³² Hannah ARENDT, *Personal Responsibility Under Dictatorship* = Uő., *Responsibility and Judgment*, New York, Schocken Books, 2003, 27.

³³ Ez akkor is igaz, ha az eufemisztikusan eutanáziaként jelölt és Karl Binding büntetőjogász és Alfred Erich Hoche által javasolt intézkedés-tervet (Karl BINDING, Alfred HOCHÉ, *Die Freigabe der Vernichtung lebensunwerten Lebens*, Leipzig, Meiner Verlag, 1922) eredetileg nem a zsidók kiirtása motiválta, és a kényszer-sterilizációról szóló törvényjavaslat már a náci hatalomátvétel előtt elkészült. (Ld. Lars WINKLER, *Die Freigabe der Vernichtung lebensunwerten Lebens*, Das Freischüßler, 2008/16., 64. <https://akj.rewi.hu-berlin.de/zeitung/08-16/material/fs16-16-unheilvolleschrift.pdf>) Tény az is, hogy a betegek és a zsidók meggyilkolása között megvolt a „szervezeti és személyzeti kapcsolat” (ld. Hans-Christian JASCH, *Verbindungslinien zwischen den Euthanasie-Morden und den Holocaustverbrechen: Tagungsbericht: Internationale Konferenz zu Ehren von Henry Friedländer (1950–2012) und Ernst Klee (1942–2013)*, Newsletter, Beilage, Haus der Wannsee-Konferenz, 2016, 3–8.). Ezért is terjedt el az az álláspont, hogy a szellemi fogyatékosok és elmebetegek elpusztítását célzó „T4-akció” (ennek esett áldozatul Würger dédapja) volt a mintegy hatmillió zsidó életét követelő népi pirtás „előszobája”. (WINKLER, 2008, 64.) Az is valószínűsíthető, hogy Hitler a testi és értelmi fogyatékosnak bélyegzettek megsemmisítését célzó akcióval (is) „szondáztatta” a németeket: felmérte, hogy meddig terjed a lojalitásuk. Amikor ellenállásba ütközött, felfüggesztette „az értéktelen életet” kioltását. És aztán elégedetten nyugtázta, hogy a zsidókat sújtó intézkedéseket viszont támogatta a német lakosság. (Ld. Géraldine SCHWARZ, *Emlékezet nélkül: Egy európai család története a második világháborútól napjainkig*, ford. ÁDÁM Péter, KISS Kornélia, Pozsony, Kalligram, 2020, 11–12.)